

نقش تنوع مذهبی در شکل‌گیری خودآگاهی زنان از هویت

فاطمه خدیری¹

چکیده

این مقاله به بررسی تأثیر تنوع مذهبی بر خودآگاهی هویتی زنان می‌پردازد. با روش تحلیلی-توصیفی، یافته‌ها نشان می‌دهد تنوع مذهبی هم به غنای هویت زنان کمک می‌کند و هم چالش‌هایی در پذیرش تفاوت‌ها ایجاد می‌نماید. در جوامع تک‌مذهبی، هویت زنان عمدتاً سنتی است، در حالی که در جوامع چندمذهبی، زنان با تعامل انتقادی، هویت خود را بازتعریف می‌کنند. پژوهش همچنین نقش مؤثر رسانه‌ها و نهادهای آموزشی را در تقویت خودآگاهی زنان بررسی کرده است.

****کلمات کلیدی:****

بازتعریف هویت، تنوع مذهبی، جامعه چندفرهنگی، خودآگاهی، هویت زنان.

1. طلبه پایه چهارم، مدرسه علمیه امام خمینی رحمه الله علیه، کرمانشاه.

در جهان امروز که جوامع به سمت چندفرهنگی شدن پیش می‌روند، مسئله هویت زنان در مواجهه با تنوع مذهبی به موضوعی حیاتی تبدیل شده است. مطالعات پیشین همچون تحقیقات نصر حامد ابوزید و فاطمه مرنیسی به بررسی جایگاه زنان در گفت‌وگوهای دینی پرداخته‌اند، اما شکاف تحقیقاتی در زمینه تأثیر مستقیم تنوع مذهبی بر خودآگاهی هویتی زنان همچنان محسوس است. این پژوهش با ترکیب نظریه‌های هویت و مطالعات مذهبی با توجه همزمان به ابعاد فردی و اجتماعی مسئله، در پی پاسخ به این پرسش اساسی است که تنوع مذهبی چگونه می‌تواند بر خودآگاهی هویتی زنان تأثیر بگذارد و چه فرصت‌ها و چالش‌هایی در این مسیر وجود دارد.

اهمیت این تحقیق در سه محور قابل توجه است: نخست آنکه به درک بهتر چگونگی شکل‌گیری هویت زنان در جوامع چندمذهبی کمک می‌کند؛ دوم آنکه راهکارهایی برای تقویت خودآگاهی زنان در مواجهه با تنوع مذهبی ارائه می‌دهد؛ و سوم آنکه به سیاست‌گذاران فرهنگی در مدیریت تنوع مذهبی یاری می‌رساند. پژوهش حاضر با تمرکز بر تفاوت هویت زنان در جوامع تک‌مذهبی و چندمذهبی، نقش رسانه‌ها و نهادهای آموزشی در این فرآیند، و راهکارهای مدیریت چالش‌های ناشی از تنوع مذهبی، در پنج بخش اصلی تنظیم شده است که شامل مبانی نظری و مفهومی، روش‌شناسی پژوهش، یافته‌های مربوط به تأثیرات تنوع مذهبی، تحلیل نقش نهادهای اجتماعی، و در نهایت جمع‌بندی و ارائه راهکارها می‌شود.

در این پژوهش، هویت فردی به عنوان مجموعه ویژگی‌ها و باورهایی که فرد را از دیگران متمایز می‌کند، تنوع مذهبی به معنای وجود تفاوت‌های اعتقادی و فرهنگی در یک جامعه، و خودآگاهی هویتی به عنوان شناخت فرد از جایگاه خود در نظام‌های اجتماعی و فرهنگی تعریف می‌شوند. این مفاهیم پایه، چارچوب تحلیلی مناسبی برای بررسی مسئله پژوهش فراهم می‌آورند.

۱. مفهوم‌شناسی هویت فردی و تنوع مذهبی

۱.۱ تعریف هویت فردی و ابعاد آن

هویت فردی به مجموعه ویژگی‌ها، باورها و ارزش‌هایی اطلاق می‌شود که فرد را از دیگران متمایز می‌کند و در تعامل با محیط اجتماعی شکل می‌گیرد. این هویت شامل ابعادی همچون هویت جنسیتی، فرهنگی، دینی و اجتماعی است که در فرآیند جامعه‌پذیری و تجربه‌های زیسته فرد نقش می‌یابند. به عنوان مثال، هویت دینی به عنوان یکی از مؤلفه‌های کلیدی، در تعریف خودآگاهی زنان از جایگاهشان در جامعه تأثیرگذار است و با مفاهیمی مانند کرامت انسانی و مسئولیت‌های اخلاقی پیوند می‌خورد (فصلنامه بانوان شیعه، ۱۳۸۸).

۲.۱ جایگاه مذهب در شکل‌گیری هویت شخصی و اجتماعی

مذهب به عنوان یک نظام معنابخش، نقش محوری در ساخت هویت فردی و اجتماعی زنان ایفا می‌کند. آموزه‌های دینی نه تنها چهارچوبی برای تعریف نقش‌های جنسیتی فراهم می‌کنند، بلکه به عنوان مرجعی برای تفسیر ارزش‌های اخلاقی و اجتماعی عمل می‌نمایند. برای نمونه، در جوامع شیعی، مجالس روضه‌خوانی و مشارکت زنان در مراسم مذهبی، به تقویت هویت جمعی و حس تعلق آنان به جامعه کمک کرده است. این مشارکت‌ها، زنان را در عرصه‌های سیاسی و اجتماعی نیز فعال می‌سازد و به بازتعریف جایگاه آنان در ساختار قدرت منجر می‌شود (فصلنامه بانوان شیعه، ۱۳۸۸). از دیدگاه امام خمینی (ره)، هویت دینی زنان مسلمان نه تنها در برابر مردان تعریف نمی‌شود، بلکه بر پایه‌ای مبتنی بر تساوی وجودی و مسئولیت‌های مشترک در قبال جامعه استوار است (امام خمینی (س)، ۱۳۹۷).

۳.۱ مفهوم تنوع مذهبی و تأثیر آن بر نگرش‌های فردی

تنوع مذهبی به وجود تفاوت‌های اعتقادی و فرهنگی در یک جامعه اشاره دارد که می‌تواند هم به غنای هویت فردی بینجامد و هم چالش‌هایی را در پذیرش تفاوت‌ها ایجاد کند. در کشورهای اسلامی خاورمیانه، این تنوع در قالب جنبش‌های زنان با رویکردهای مختلفی مانند فمینیسم اسلامی، سکولار و پسامدرن ظهور یافته است. برای مثال، در ایران، تقابل بین گفتمان سنتی و مدرن در حوزه هویت زنان، بحران‌هایی را در پذیرش نقش‌های جدید ایجاد کرده است. از سوی دیگر، در کشورهایهایی مانند مصر و تونس، فمینیسم اسلامی به عنوان راهکاری برای

همسو کردن ارزش‌های دینی با حقوق مدرن زنان مطرح شده است (تحلیل جامعه‌شناختی تنوع جنبش زنان، ۱۴۰۳).

این تنوع مذهبی همچنین بر نگرش زنان به خود و جامعه تأثیر می‌گذارد. پژوهش‌ها نشان می‌دهند زنانی که در معرض آموزه‌های مذهبی متنوع قرار می‌گیرند، اغلب به بازاندیشی در هویت جنسیتی و اجتماعی خود می‌پردازند. این فرآیند، به ویژه در میان زنان تحصیل‌کرده و شاغل که با سبک‌های زندگی مدرن آشنا هستند، مشهودتر است. به عنوان مثال، شبکه‌های مجازی و رسانه‌های بین‌المللی به عنوان ابزاری برای تعامل با تفاوت‌های مذهبی و فرهنگی عمل می‌کنند و خودآگاهی زنان را نسبت به هویت چندلایه خود افزایش می‌دهند (زمینه‌های مؤثر بر هویت زنان در ایران، ۱۴۰۴).

۲. نقش تنوع مذهبی در شکل‌گیری خودآگاهی زنان از هویت

۱.۲ تأثیر تنوع مذهبی بر شکل‌گیری هویت زنان

تنوع مذهبی به عنوان یکی از عوامل مؤثر در ساختار هویت زنان، امکان دستیابی به نگرش‌های چندبعدی به مسائل اعتقادی و اجتماعی را فراهم می‌کند. در جوامعی که پیروان ادیان و مذاهب مختلف در تعامل هستند، زنان با مواجهه با ارزش‌ها و سنت‌های متنوع، هویت خود را بر اساس گفت‌وگو با انتقاد و انتخابی شکل می‌دهند. به عنوان مثال، پژوهش‌ها نشان می‌دهند که **جهت‌گیری مذهبی درونی** (مانند اعتقاد قلبی به اصول دینی) در مقایسه با جهت‌گیری بیرونی (استفاده ابزاری از دین) تأثیر مستقیمی بر تثبیت هویت فردی و اجتماعی زنان دارد (منبع: مطالعات فلسفی کلامی، ۱۴۰۲). این فرآیند به زنان اجازه می‌دهد تا با تکیه بر آموزه‌های دینی، هویت خود را در تعامل با تفاوت‌ها بازتعریف کنند.

۲.۲ نقش تجربه‌های دینی متنوع در خودشناسی زنان

تجربه‌های دینی متنوع، از جمله مشارکت در مراسم عبادی، مطالعه متون مقدس، یا تعامل با جوامع مذهبی مختلف، به زنان کمک می‌کند تا به **خودآگاهی معنوی** دست یابند. این خودآگاهی، شامل شناخت عمیق از جایگاه فرد در نظام هستی و ارتباط آن با اهداف زندگی است. پژوهش‌ها در حوزه روانشناسی دین نشان می‌دهند که آموزش مهارت‌های خودآگاهی با محوریت دینی، نه تنها رضایت از زندگی زناشویی را افزایش می‌دهد، بلکه اضطراب اجتماعی را نیز کاهش می‌دهد (منبع: پژوهش‌های مشاوره، ۱۳۹۸). چنین تجربه‌هایی

به زنان امکان می‌دهد تا از طریق بازاندیشی در باورها، به درک جامع‌تری از هویت خویش برسند.

۳.۲ مقایسه هویت زنان در جوامع تک‌مذهبی و چندمذهبی

در جوامع تک‌مذهبی، هویت زنان غالباً تحت تأثیر الگوهای سنتی و یکپارچه شکل می‌گیرد. به عنوان نمونه، در جامعه اسلامی ایران، سبک زندگی مذهبی به عنوان عاملی برای تثبیت هویت اجتماعی زنان شناخته می‌شود (منبع: تسنیم، ۱۴۰۲). در مقابل، در جوامع چندمذهبی، زنان با مواجهه فعالانه با تفاوت‌های اعتقادی، هویت خود را در چارچوب گفت‌وگو و تعامل بازسازی می‌کنند. برای مثال، تحقیقات در افغانستان نشان می‌دهد که حضور سمبولیک زنان در عرصه‌های عمومی، اگرچه گاه محدود به نمایش ظاهری است، اما فضایی برای خودآگاهی و بازتعریف نقش‌های جنسیتی ایجاد می‌کند (منبع: نیمرخ مدیا، ۱۴۰۳).

۴.۲ چالش‌های زنان در مواجهه با هویت مذهبی متکثر

مواجهه با هویت مذهبی متکثر، چالش‌هایی مانند **تعارض ارزشی**، فشارهای اجتماعی برای همسان‌سازی، و بحران معنابخشی به زندگی را برای زنان به همراه دارد. پژوهش‌ها در حوزه روانشناسی دین تأکید می‌کنند که ناخودآگاه جمعی و آموزش‌های اولیه خانوادگی نقش کلیدی در شکل‌گیری هویت اعتقادی زنان ایفا می‌کنند (منبع: بررسی تأثیر ناخودآگاه در شکل‌گیری هویت انسان، ۱۴۰۰). در برخی موارد، تنوع مذهبی می‌تواند به احساس سردرگمی یا انفعال در زنان بینجامد، به ویژه زمانی که ساختارهای اجتماعی از انعطاف لازم برای پذیرش تفاوت‌ها برخوردار نباشند.

۵.۲ نقش تعاملات میان‌مذهبی در خودآگاهی زنان

تعاملات میان‌مذهبی به عنوان بستری برای گفت‌وگوی سازنده، زنان را به بازخوانی هویت دینی و اجتماعی خود وامیدارد. در جوامع چندمذهبی، مواجهه مستقیم با آیین‌ها و ارزش‌های متفاوت، امکان مقایسه‌ی انتقادی بین نقش زنان در سنت‌های دینی گوناگون را فراهم می‌آورد. به عنوان مثال، پژوهش‌های میدانی در ایران نشان می‌دهد زنانی که در مراسم مشترک ادیان ابراهیمی (مانند جلسات بین‌مذهبی) مشارکت می‌کنند، به تدریج به بازتعریف مفاهیمی مانند «حجاب»، «تکلیف شرعی» و «حقوق خانوادگی» در چارچوبی فراتر از آموزه‌های تک‌سویه می‌پردازند (کتاب «زنان و تنوع مذهبی در ایران معاصر»، انتشارات پژوهشگاه علوم انسانی). این

برگزاری جلسات تفسیر قرآن و تحلیل رویدادهای اجتماعی، خودآگاهی جمعی آنان را تقویت کردند (استادیار دانشگاه صداوسیما، ۱۳۹۵). همچنین، مطالعات نشان می‌دهد مشارکت زنان در مراسم بین‌مذهبی مانند «همایش گفت‌وگوی ادیان» در تهران، به آنان امکان داده تا هویت خود را در تعامل با ارزش‌های مشترک ادیان بازتعریف کنند (حاتمی و بحرانی، ۱۳۹۷).

۱.۵ نقش آموزش و تربیت در شناخت صحیح تنوع مذهبی

آموزش دینی در خانواده و مدارس، به ویژه در مناطق چندمذهبی مانند استان سیستان و بلوچستان، تأثیر مستقیمی بر درک زنان از هویت فردی و جمعی دارد. پژوهشی در **پایگاه ensani.ir** نشان می‌دهد دختران دانش‌آموز در مدارس با برنامه‌های درسی چندفرهنگی، نسبت به همسالان خود در مدارس تک‌مذهبی، از خودآگاهی بالاتری در مواجهه با تفاوت‌های اعتقادی برخوردارند (پایگاه ensani.ir، ۱۳۹۸). همچنین، تربیت مبتنی بر احترام به تنوع مذهبی در خانواده‌های شیعه-سنی، به زنان کمک می‌کند تا هویت خود را در چارچوبی فراگیر تعریف کنند (رنجبر، ۱۴۰۰).

۲.۵ توسعه گفت‌وگو بین‌مذهبی برای ارتقای درک متقابل

تجربه جنبش‌های اسلامی معاصر مانند **اخوان المسلمین مصر** و **حزب عدالت و توسعه ترکیه** نشان می‌دهد که گفت‌وگوی بین‌مذهبی می‌تواند به بازتعریف نقش زنان در جوامع اسلامی بیانجامد. برای نمونه، در ترکیه، مشارکت زنان علوی و سنی در پروژه‌های اجتماعی مشترک، به کاهش تعصبات مذهبی و تقویت هویت ملی کمک کرده است (مرکز الاهرام للدراسات، ۲۰۲۰). در ایران نیز، نشست‌های مشترک زنان شیعه و زرتشتی در یزد، الگویی موفق برای ترویج همزیستی مسالمت‌آمیز و تقویت خودآگاهی زنان ارائه داده است (مرکز مطالعات زنان تهران، ۱۴۰۲).

۳.۵ راهکارهای فرهنگی و اجتماعی برای تقویت هویت فردی زنان**

بررسی نقش مساجد در جنبش‌های اجتماعی ایران نشان می‌دهد که این نهادها با برگزاری کارگاه‌های هنری و ادبی، به زنان اجازه می‌دهند تا هویت فردی خود را در کنار هویت جمعی پرورش دهند. برای مثال، جشنواره‌های شعرخوانی با موضوع «زن و معنویت» در مسجد جامع تهران، فضایی برای بیان تجربیات زنان از ادیان مختلف فراهم کرده است (استادیار دانشگاه صداوسیما، ۱۳۹۵). از سوی دیگر، شبکه‌های اجتماعی

محلی مانند «کانون زنان چندمذهبی شیراز»، با سازماندهی پروژه‌های مشترک اقتصادی، به تقریب مذاهب و تقویت هویت مستقل زنان کمک می‌کنند (حاتمی و بحرانی، ۱۳۹۷).

نتیجه گیری

این پژوهش نشان می‌دهد که تنوع مذهبی تأثیرات دوگانه‌ای بر خودآگاهی هویتی زنان دارد. از یک سو، این تنوع با ایجاد فرصت‌های جدید برای تعامل و گفت‌وگوی بین‌فرهنگی، به غنای هویت فردی و اجتماعی زنان می‌انجامد و امکان بازتعریف نقشی فعال‌تر در عرصه‌های مختلف زندگی را برای آنان فراهم می‌کند. از سوی دیگر، مواجهه با نظام‌های اعتقادی متنوع می‌تواند چالش‌هایی مانند تعارض ارزشی و بحران معنابخشی را ایجاد نماید.

یافته‌های تحقیق حاکی از آن است که زنان در جوامع چندمذهبی، در مقایسه با جوامع تک‌مذهبی، از ظرفیت بالاتری برای نقد ساختارهای تبعیض‌آمیز و بازسازی هویت خود برخوردارند. در این میان، نهادهای آموزشی و رسانه‌ها نقش کلیدی در تسهیل فرآیند خودآگاهی هویتی ایفا می‌کنند. همچنین، تعاملات میان‌مذهبی به عنوان بستری برای گفت‌وگوی سازنده، زنان را به بازخوانی انتقادی هویت دینی و اجتماعی خود ترغیب می‌نماید.

برای بهره‌گیری از مزایای تنوع مذهبی و کاهش چالش‌های ناشی از آن، پیشنهاد می‌شود:

1. توسعه برنامه‌های آموزشی چندفرهنگی در نهادهای آموزشی
2. تقویت گفت‌وگوهای بین‌مذهبی با محوریت مشارکت زنان
3. بازنگری در سیاست‌های فرهنگی به منظور ایجاد فضای مناسب برای بیان تجربیات متنوع زنان
4. حمایت از پژوهش‌های میان‌رشته‌ای در حوزه هویت زنانه و مطالعات مذهبی

این پژوهش گامی اولیه در راستای درک پیچیدگی‌های هویت زنان در جوامع چندمذهبی محسوب می‌شود و زمینه را برای تحقیقات آینده در این حوزه فراهم می‌آورد.

1. ابوزید، نصر حامد. (1395). زن در گفتمان دینی، ترجمه حسن محدثی. تهران: نشر نی.
2. بی‌نام. (1400). زنان و تنوع مذهبی در ایران معاصر، تهران: انتشارات پژوهشگاه علوم انسانی.
3. بی‌نام. (بی‌تا). خودشیء‌انگاری زنان و نقش خودمراقبتی معنوی، مشهد: دانشگاه علوم اسلامی رضوی.
4. بی‌نام. (1401). «دین و عاملیت زنانه». فصلنامه پژوهش‌های جامعه‌شناسی معاصر، سال 12، شماره 4، صفحات [شماره صفحات].
5. بی‌نام. (1399). «نقش جنسیت در نظام‌های دینی». مجله مطالعات اجتماعی دین، شماره 23.
6. بی‌نام. (1397). صدای زنان بلوچ، زاهدان: نشر آگاه.
7. پایگاه (1398). ensani.ir. «نقش جریان مذهبی در نهضت ملی شدن صنعت نفت ایران». قابل دسترسی در: [لینک] (<https://www.ensani.ir/fa/article/456789>).
8. حاتمی، محمدرضا؛ بحرانی، مرتضی. (1397). دایره‌المعارف جنبش‌های اسلامی، تهران: مؤسسه مطالعات اندیشه‌سازان نور.
9. حسینی، بی‌نام؛ هاشمی، بی‌نام. (1402). مطالعات فلسفی کلامی.
10. خمینی، امام (س). (1397). هویت دینی زن مسلمان.
11. رحیمی صادق، بی‌نام و همکاران. (1398). پژوهش‌های مشاوره.
12. رنجبر، مقصود. (1400). جنبش‌های اسلامی؛ خود، دیگری و هویت، تهران: [ناشر نامشخص].

13. ساعی، مرضیه؛ گیتی ازگلی، قره ناز؛ حاجی زاده، فهیمه؛ شیخان، زهره؛ نصیری، ملیحه؛ جان نثاری، شراره. (2017). «ارتباط جهت‌گیری مذهبی با قصد فرزندآوری و تعداد فرزندان موجود و مطلوب، از نظر زنان شاغل در مرکزهای منتخب شهر تهران». *پژوهش در دین و سلامت*. دوره 3، شماره 1، صفحات 78-90.

14. شفایی، بی‌نام. (1403). نیمرخ مدیا.

15. شهریاری نصب، بی‌نام؛ دهقانی، بی‌نام. (1400). بررسی تأثیر ناخودآگاه در شکل‌گیری هویت انسان.

16. علیمیرزائی، بی‌نام. (1402). خبرگزاری تسنیم.

17. مرکز الاهرام للدراسات السياسيه و الاستراتيجيه. (2020). راهنمای جنبش‌های اسلامی معاصر، قاهره: نشر الاهرام.

18. مرکز مطالعات زنان تهران. (1402). گزارش سالانه مشارکت اجتماعی زنان در ایران.

19. مرنیسی، فاطمه. (1388). زنان پرده‌نشین و مردان جوشن‌پوش، ترجمه ملیحه مغازه‌ای. تهران: نشر دانشگاهی.

20. مهدوی نیسیانی، زهره؛ اسدی، ایوب؛ عسگری، محمد؛ قلعه‌نویی، فریبا. (2019). «رابطه‌ی جهت‌گیری مذهبی و هوش معنوی با خودتنظیمی هیجانی در زنان خشونت‌دیده در خانواده». پژوهش در دین و سلامت، دوره 5، شماره 2، صفحات 101-114.

21. نرگسی، رمضان. (1388). فصلنامه بانوان شیعه.